

На наш погляд, методика викладання української мови у вищій школі повинна стати дійсно однією з основних навчальних дисциплін для підготовки і спеціалістів, і магістрів із достатньою кількістю навчальних годин, забезпечуючи реалізацію Закону про мови, 10 ст. Конституції та інших засадничих для розвитку й функціонування держави документів.

¹Шевченко Л.І., Шулінова Л.В. Програма курсу "Методика викладання української мови в середній школі" для студентів філологічного факультету. – К., 1998. – С.3; ²Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М., 1981; ³Лернер И.Я. Указ.раб.; ⁴Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе. – М., 1974; ⁵Лapidус Б.А. Проблемы содержания обучения языку в языковом вузе. – М., 1986.

Ю.Л.Мосенкіс, докт. філол. наук.

МЕТОД СЛІВ І РЕЧЕЙ (“ЛІНГВІСТИЧНА ПАЛЕОНТОЛОГІЯ”) У СПЕЦКУРСІ “МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ”

Головним завданням дослідження є аналіз історії й теорії методу “слів і речей” (“лінгвістичної палеонтології”) як матеріал для спецкурсу “Методи лінгвістичних досліджень”

The major concern of the research is an analysis of history and theory of the method “Words and things” (“Linguistic paleontology”) as a material for the special course “The methods of linguistic researches”

Ще в часи Ренесансу, а саме в XVI столітті, була поширеною думка про те, що “слова і речі утворюють нібито єдиний текст, який є частиною світу природи”¹.

Метод “слів і речей” (“лінгвістична палеонтологія”), розроблений А. Куном, А. Пікте, В. Генном, О. Шрадером, Г. Шухардтом, А. Нерінгом, Р. Мерінгером (засновником – у 1909 році – журналу “Wörter und Sachen”, тобто саме “Слова і речі”) та ін., передбачає реконструкцію культури носіїв прамови на основі позамовної інтерпретації реконструйованих культурних термінів.

Серед попередників методу називають Ж. Менажа, який пояснює подібним чином деякі італійські слова (1669), і навіть Ф. Бекона, котрий говорить про “граматику, що ретельно вивчає не

співвідношення слів між собою, а співвідношення між словами й речами”². “Поряд із мовними хвилями необхідно відзначити і хвилі речей. Разом їх можна назвати хвилями культури...”, – писав Р. Мерінгер, на думку якого “майбутнє історії культури полягає в об’єднанні науки про мову з наукою про речі”³. За Г. Шухардтом, загальний прогрес буде досягнутий лише тоді, коли дослідження речей і вивчення слів будуть не просто поруч, а будуть взаємопроникати, переплітатися.

Показово, що в назві методу Г. Шухардт свідомо міняє слова місцями, підкреслюючи первинність речі: “речі і слова”⁴. Ідеться про відому статтю Г. Шухардта під такою назвою⁵. Як підкреслює цей дослідник, найістотнішою частиною методики студій у цій галузі є пояснення “основних відношень” між речами і словами. На його думку, основне завдання представників цього наукового напрямку полягає “не в нанизуванні якомога більшої кількості дотепних висновків, а у встановленні максимальної кількості фактів”⁶. За Г. Шухардтом, у відношеннях між річчю і словом закономірну й необхідну роль відіграють уявлення. “Подібно до того, як між фактом і реченням стоїть думка, так між річчю і словом неодмінно знаходиться уявлення (оскільки воно не заміняє собою слова)”⁷.

Ще один із засновників лінгвістичної компаративістики Я. Грім писав, що метод дослідження мови, яким він користується, ніколи не задовольняв його настільки, щоб він не прагнув перейти від слів до речей⁸.

Палеонтологія дослівно означає “вчення про сутність старожитностей”. Цей термін спершу застосовувався в геології, потім в археології і згодом у лінгвістиці⁹.

В.М. Топоров визначає лінгвістичну палеонтологію як сукупність прийомів, за допомогою яких виявляються й витлумачуються найархаїчніші елементи мови, що зберігаються в історії й теперішньому стані мови як пережитки втрачених давніших систем. Однак дослідник зазначає, що це широке визначення хоч і відповідає сучасному станові науки, але не є загальноприйнятим. Найчастіше вживається вужче визначення лінгвістичної палеонтології як розділу мовознавства, в межах якого на основі мовних реліктів відновлюються матеріальні й духовні умови життя носіїв зниклої мови, включаючи територію її поширення, контакти з сусідніми мовами, позначення тих чи інших реалій та абстрактних понять¹⁰.

Харківський фахівець із історичного мовознавства О.Л. Погодін зазначає, що для реконструкції культури й визначення прабатьківщини носіїв прамови (це два основні завдання методу “слів і речей”) необхідно звертатися до сукупності лінгвістичних, етнографічних і археологічних свідчень¹¹.

За О. Шрадером – класиком лінгвістичної палеонтології – порівняльно-історичне мовознавство “розкриває лексичну скарбницю прамови й дає можливість установити, які культурні поняття й уявлення ввійшли у плоть і кров праіндоевропейців і вилились у словесній формі”. Однак “лінгвіст не може розв’язувати праісторичні та пракультурні загадки тільки з точки зору лінгвіста. Мовознавство має йти пліч-о-пліч із предметознавством. Слова і позначувані ними речі нероздільні”¹².

Дані, отримані цим методом, активно залучав до своїх історичних досліджень академік М.С. Грушевський. Він у завдання порівняльної лінгвістики включає з’ясування питань історії культури носіїв досліджуваних мов; докладно зупиняється на проблемі мовної прабатьківщини індоевропейців, досліджуваної саме методом “слів і речей”. За словами М.С. Грушевського, археологія, антропологія і лінгвістика вкупі можуть “кинути світло в значно давніші часи і в ширші простори, куди зовсім або майже зовсім не сягає історична традиція”¹³. Розділ “Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нім” в “Історії України-Руси” М.С. Грушевського спирається на лінгвістичні свідчення не меншою мірою, ніж на історичні повідомлення й археологічні факти. Розглядаючи джерела дослідження культури і побуту народу, вчений визначає: “Передо всім мова”¹⁴.

Не випадково одна з найфундаментальніших індоевропейських праць ХХ ст., яка належить академікам Т.В. Гамкрелідзе та В.В. Іванову, має підзаголовок “Реконструкція та історико-типологічний аналіз прамови і протокультури”¹⁵.

А.О. Білецький пише, що мовознавець без ризику вийти за межі своєї науки може поставити її на службу історії так само, як і історію поставити на службу мовознавству¹⁶. Учений зазначає, що спеціальне етимологічне дослідження застосовується саме тоді, коли зафіксованих фактів із історії мови не вистачає й треба “вийти за межі фактичної історії”¹⁷. Цілком справедлива вказівка А.О. Білецького на те, що етимологічне дослідження, будучи лінгвістичним і філологічним, у той самий час повинне бути історичним дослідженням¹⁸. С.В. Семчинський

звертає особливу увагу на тезу В.І. Абаєва про те, що історія осетинів на дев'ять десятих будується на свідченнях осетинської мови¹⁹. Метод слів і речей кладеться в основу при визначенні мовної праатьківщини²⁰.

Як зазначає академік О.С. Мельничук, одержані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про природне середовище, соціально-економічне життя й мислення носіїв мови в доісторичні епохи²¹.

Особлива увага звертається на необхідність спершу чіткого розмежування, а потім синтезу лінгвістичних і екстралінгвістичних досліджень. За словами М.С. Трубецького, “лінгвісти повинні робити свої побудови спочатку чисто лінгвістично, не озираючися на історію; така чисто лінгвістична побудова потім може бути піддана історичному тлумаченню”²².

В.В. Иванов, говорячи про дослідження етногенетичних процесів у Центральній, Східній, Південно-Східній Європі і у Східному Середземномор'ї, відзначає: “Одне з основних завдань, які доводиться в ході цих досліджень розв'язувати лінгвістам, полягає у виділенні у словниках балканських, слов'янських, балтійських та інших мов цих ареалів такої смислової групи слів (семантичного поля), яка б дозволила при вивченні їх історії й етимології перейти до результатів, зіставлених із історико-культурними й археологічними”²³.

Й. Йордан підкреслює, що метод “слів і речей” може застосовуватись і при дослідженні слів, пов'язаних із матеріальною культурою, і при вивченні лексики, що стосується духовної культури²⁴.

Якщо в галузі матеріальної культури прикладом застосування методу “слів і речей” може бути будівельна термінологія і відповідні реконструйовані будівельні реалії²⁵, то в галузі духовної культури можливим прикладом виступає міфологічна лексика (так звана міфонімія) й відповідні реконструйовані міфологічні образи, а по можливості й сюжети (дослідження В.І. Абаєва, Ж. Дюмезіля, В.В. Иванова, С.Н. Крамера та ін.).

Особливу роль відігравав термін “палеонтологія” в історико-лінгвістичних побудовах наукової школи М.Я. Марра. М.П. Чхайдзе у спеціальній методологічній праці “Палеонтологія мовлення й палеонтологічний метод” протиставляє палеонтологію в індоєвропеїстиці (“вивчення мовних старожитностей”) і палеонтологію

в “новому вченні про мову (“вчення про стадійний розвиток мови”). Автор закидає індоєвропейстиці статичність вивчення давнього типу мови (що було справедливо щодо “ахронічних” прамовних реконструкцій XIX ст., але не відповідає сучасним дослідженням у галузі історії самих прамов)²⁶. Важливе місце в лінгвістичній палеонтології маррівського напрямку відіграє історія значень (поряд із історією форм). “Нове вчення перенесло центр ваги в дослідницькій справі з формального моменту мови на її зміст, ідеологію”, – підкреслює М.П. Чхайдзе, причому особлива роль надається так званій “функціональній семантиці”²⁷, яка дістала високу оцінку в сучасній лінгвістиці (зокрема, в особі академіка РАН Ю.С. Степанова²⁸). Лінгвістична палеонтологія ставила за мету вивчення за мовними даними не лише історії самих мов, а й історії мислення і суспільства²⁹. Палеонтологія займалася тими питаннями, які тепер відносяться до проблеми мовної картини світу.

За М.Г. Худяковим, “яфетидологія” (як відомо, так називався маррівський напрямок мовознавства в 1920-х роках) приводить історію мов у безпосередній зв’язок із історією матеріальної культури. Мовні явища знаходять відповідності як у речових пам’ятках, так і у явищах економічного життя. Історія мови виступає складовою, органічною частиною загальної історії людства, і тому мовні факти мають вивчатися не “формально-порівняльним” методом, а в тісному зв’язку з іншими історичними фактами³⁰.

Варто навести для порівняння погляд на лінгвістичну палеонтологію, сформульований В.І. Абаєвим на матеріалі дослідження кавказького фольклору засобами лінгвістики. “Будучи палеонтологічним, наш аналіз є разом із тим порівняльним. Ми вважаємо, що протиставлення палеонтологічного аналізу порівняльному позбавлене всякого сенсу. Палеонтологічний метод протистоїть не “порівняльному методів”, а формалізові, причому байдуже, чи виступає останній як “порівняльний” формалізм чи як чисто описовий...”³¹.

За О.А. Глонті, “палеонтологічні студії дають надійний ключ для вивчення своєрідності старожитностей мови й узагалі культурного рівня раннього людського мовлення”³². Крім того, маррівська лінгвістична палеонтологія ставила собі за одне з найважливіших завдань вивчення проблеми походження людської мови, від чого нерідко відмовлялися представники лінгвістичної компаративістики XIX ст. (особливо його другої половини).

Класична компаративістика найбільшу роль у своїх побудовах відводила давньописемним мовам (санскритові, давньогрецькій тощо, а в ХХ ст. – хето-лувійським, які вважаються найбільш архаїчними писемними індоєвропейськими мовами й кладуться в основу більшості праіндоєвропейських реконструкцій). На протипагу цьому палеонтологія маррівської школи зосереджувалася на безписемних мовах, передусім тих, які зберігають значний типологічний архаїзм (кавказьких та інших).

Одним із найважливіших завдань лінгвістичної палеонтології М.Я. Марр вважав визначення того, до якої саме стадії розвитку мови відноситься те чи інше слово, фонетичне чи граматичне явище, те чи інше уявлення людини³³. Марр прагнув до створення “семантичної палеонтології”, яка мала на меті типологічну каталогізацію значень і розподіл їх на уявні стадії мовного розвитку (пор. його уявлення про такі етапи людського мислення, як “ручний”, “тотемічний”, “космічний”, “виробничий” тощо).

Міркування М.Я. Марра щодо палеонтологічного методу та особливостей його застосування розпорошені по численних працях. Серед них особливе місце займають останні праці вченого – “До історії Кавказу за свідченнями мови” (1933) і “Що говорить мова з історії матеріальної культури” (опублікована 1936 року). Одним із основних положень “яфетичного” (середземноморсько-кавказького) мовознавства і потім “нового вчення про мову” М.Я. Марр вважає розуміння мови як джерела історії³⁴.

За М.Я. Марром, мова “первісно була знаряддям виробництва нарівні з сокирою, стрілою, човном і предметом володіння, власності”. На його думку, ніяк не можна “викреслювати з історичних наук мову, цей найбільш безпристрасний інформатор про незрівнянний обшир і джерело проникнення з історії взагалі, в першу чергу – світоглядів, а з ними також мінливого мислення і його техніки”³⁵.

З’ясуванню визначальних особливостей палеонтологічного підходу М.Я. Марра до української мови присвятив спеціальне дослідження В.М. Бабак. Вивчення походження українських лексем у межах слов’янської групи чи навіть індоєвропейської родини недостатнє – потрібно залучати до порівняння “яфетичні” (середземноморсько-кавказькі) мови. Слов’янські мови виявляють із останніми важливі паралелі. За В.М. Бабаком, для того, щоб обґрунтувати закономірності історичного розвитку української мови,

треба не обмежуватися літературними пам'ятками, а звернути виняткову увагу на доісторичні пам'ятки матеріальної культури. Доісторична культура збереглась і в побуті, і в “живій мові сучасності”. Особливу увагу звертає В.М. Бабак на роль трипільської культури в загальній історії матеріальної культури України. Він піддає критиці тих істориків і мовознавців, які “не вважають цих історичних попередників сучасного населення України <носіїв трипільської культури. – Ю.М.> предками слов'янства і тому не включають вивчення їх мов у свої дослідження з історії української мови”. Навпаки, за М.Я. Марром усі попередні різноплеменні і різномовні людські колективи були складовими елементами у творенні східнослов'янських племен та їх мов³⁶.

В.М. Бабак робить висновок: “Сучасна українська мова має, таким чином, далеко глибше коріння, ніж те, що відводиться їй індоєвропеїстикою в межах єдиного слов'янського племені, бо на процес її утворення вплинули яфетичні її попередники... Питання про походження української мови аж ніяк не можна розв'язати, спрямовуючи дослідження лише в межах встановлення фонетичних закономірностей в порівнянні з окремими слов'янськими чи й взагалі індоєвропейськими мовами”³⁷. З сучасного погляду ситуацію варто розуміти як потребу пошуку доіндоєвропейського субстрату у слов'янських мовах і передусім в українській.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики варто відрізнити 1) вивчення історії слова разом із історією позначуваної ним речі³⁸ і 2) реконструкцію матеріальної й духовної культури внаслідок інтерпретації системи реконструйованих слів. Однак ці два відгалуження методу “слів і речей” не можуть протиставлятися передусім у силу тієї обставини, що здійснювані на основі лінгвістичних свідчень культурні реконструкції перевіряються й доповнюються за допомогою археологічного й етнографічного матеріалу, про що вже говорилося вище.

Отже, є всі підстави вважати, що метод “слів і речей” може плідно застосовуватись і при вивченні культурного контексту тих прамовних станів, які виступали етапами передісторії української мови (праслов'янський, праіндоєвропейський тощо), і при детальніших студіях над окремими групами архаїчної української лексики в її зв'язках із іншими мовами, в тому числі неіндоєвропейськими³⁹.

При викладанні спецкурсу “Методи лінгвістичних досліджень” доцільно, на наш погляд, приділити увагу методів слів і речей (включаючи його коротку історію, теорію й приклади застосування) як такому, що яскраво демонструє зв’язок мови з позамовною дійсністю й дозволяє сприяти поглибленню навчального процесу, зацікавленню студентів.

¹Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. – С. 12; ²Йордан Й. Романское языкознание: Историческое развитие, течения, методы. – М., 1971. – С. 105; ³Там само. – С. 106; ⁴Там само. – С. 107–108; ⁵Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. – М., 1950. – С. 198–209; ⁶Там само. – С. 207–208; ⁷Там само. – С. 202; ⁸Йордан Й. Зазн. праця. – С. 109; ⁹Чхайдзе М.П. Палеонтология речи и палеонтологический метод // Язык и история. – Л., 1936. – С. 203; ¹⁰Топоров В.Н. Палеонтология лингвистическая // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 360–361; ¹¹Погодин А.Л. Индоевропейские народы, их родина и древняя культура // Шрадер О. Индоевропейцы. – СПб., 1913. – С. 12; ¹²Шрадер О. Индоевропейцы. – СПб., 1913. – С. 35, 37; ¹³Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 60–66; ¹⁴Там само. – С. 244; ¹⁵Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984. – Т. 1–2; ¹⁶Белецкий А.А. Отношения простых и сложных основ в древнегреческом языке: Материалы для методики этимологических исследований. – Дисс. ... д. филол. н. – К., 1948. – С. 756; ¹⁷Там само. – С. 6; ¹⁸Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (На материале греческого языка). – К., 1950. – С. 6; ¹⁹Семчинський С.В. Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. – К., 1958. – С. 3; ²⁰Семчинський С.В. Де знаходилась мовна прабатьківщина індоєвропейських народів // Відродження. – 1994. – № 9. – С. 63–65; ²¹Мельничук О.С. Етимологія // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 169; ²²Грубецкой Н.С. Опыт праистории славянских языков // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1993. – № 2. – С. 82; ²³Иванов В.В. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983. – С. 3; ²⁴Йордан Й. Зазн. праця. – С. 104; ²⁵Грушевський М.С. Зазн. праця. – С. 272; Шрадер О. Зазн. праця. – С. 55–70; ²⁶Чхайдзе М.П. Зазнач. праця. – С. 203–204; ²⁷Там само. – С. 211, 215; ²⁸Степанов Ю.С. Семиотика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 439; Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 1995; ²⁹ Чхайдзе М.П. Зазнач. праця. – С. 217–218; ³⁰Худяков М.Г. Сущность и значение яфетидологии. – Л., 1931. – С. 24; ³¹Абаев В.И. Опыт сравнительного анализа легенд о происхождении нартов и римлян // Памяти академика Н.Я. Марра: Сб. – М.; Л., 1938. – С. 337; ³²Глonti А.А.

Почему поколебался авторитет письменных источников // Язык и история. – Л., 1936. – С. 226; ³³Март Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933. – Т. 1. – С. 237; ³⁴Март Н.Я. К истории Кавказа по данным языка. – Тифлис, 1933. – С. 13; ³⁵Там само. – С. 15; ³⁶Бабак В.М. Питання історичного розвитку української мови в світлі нового вчення про мову // Мовознавство. – 1936. – № 8. – С. 94–95, 105; ³⁷Там само. – С. 102, 104; ³⁸Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 212; ³⁹Мосенкіс Ю.Л. Деякі питання вивчення далеких генетичних зв'язків української мови. – К., 1996. – С. 52–59.